

Жусупова М.М.

КУРМАНЖАН ДАТКА - АЯЛДАН ЧЫККАН АСЫЛ ЗАТ

Жусупова М.М.

КУРМАНЖАН ДАТКА – ВЕЛИКАЯ ЖЕНЩИНА

M.M. Zhusupova

KURMANJAN DATKA - A GREAT WOMAN

УДК: 941/852-789.5.6

Макалада элибизден чыккан улуу энебиз Курманжан датканын ишмердуулугу тууралуу сөз болду.

In the article about our mother Kurmanjan datka and its activities.

Ар бир элдин өзүнүн тарыхы бар. Аны теренирээк изилдеп, ошол элдин өткөн турмушу: каада-салты менен үрп-адаты, салт-санаасы аркылуу үйрөтүлөт да, зарыл жыйынтык чыгарылып, анын натыйжасында бүгүнкү күн менен келечектеги тиричиликтин пайдубалы туптелет. Тарых кайсыл эл болбосун, анын белгилүү инсандарынын калтырган мурастары, аткарган иштери аркылуу үйрөтүлөт. Ошондой тарыхый чындыктын күбөсүнүн бири - азыр биз сез кыла турган, тарыхта «алай ханышасы» деген ат менен белгилүү болгон инсан - Курманжан датка.

2011-жыл Курманжан датканын 200 жылдыгын белгилөө жөнүндө Кыргыз республикасынын президенти Отунбаева Роза Исаковна буйрук чыгарган. Себеби, Курманжан датканын Кыргызстан тарыхына жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өз алдынчалыгына кошкон салымы зор экендигин тарыхый маалыматтардан улам тана албайбыз.

Курманжан датка Чыгыш элдеринин аялзатынын ичинен чыккан алгачкы коомдук жана мамлекеттик ишмер десек жаңылышпайбыз. Анын ишмердүүлүгү XVIII-XIX-кылымдарга туура келет. (1) Октябрь революциясына чейин эле Курманжан датка жөнүндө басма сөз беттерине эскерүүлөр, расмий маалыматтар жарык көргөн. Москвада, Санкт-Петербургда шаарларындагы архивдерде ар кыл тиешелүү документтерди учуратабыз. Бирок дагы деле Курманжан датка жөнүндө биз биле элек, изилдене элек маалыматтар бар.

Маматбай кызы Курманжан 1811-жылы, Ош шаарынын түндүк-батыш тарабында Орке кыштагында мунгуш уруусунун жапалак уругунан чыккан Маматбай аттуу адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Ислам жыл суруусу боюнча Рамазан айында төрөлгөн эркек балага же кызга Курманаалы, Курманжан, Курманбек, Курманбай деп ат койсо, ал узак өмүр сүрөт деген ишеним болгон. Ошондуктан курмандык чалып, мал союп, маркумдарды эскере турган Курман айт майрамы убагында жарык дүйнөгө келгендиктен, ага Курманжан деген ат коюлган. (2)

Мамлекеттик иштерге Анжиян акими Алымбек даткага кыргыздын салты менен баш кошкондон кийин аралаша баштаган. Кийинчирээк Алымбек Кокон хандыгы аскерлерине колбашчы болуп турган, учурунда зирек акылы менен алысты көрө билген Курманжан өзүнүн көп кенештери менен ага кеп

жардам берген. Жети баласы болгон. Алар: Абдылабек, Баатырбек, Мамытбек, Асанбек, Камчыбек жана кыздары Айымбу, Сатимбу.

Алымбекке 31 жашында датка деген наам берилген. 32 жашында Анжиян вилаетинин беги болуп дайындалган. Бирок душмандары тарабынан өлтүрүлгөндөн кийин, Курманжан датка саясий майданда өзүнүн кудуретин көрсөтө алган. Башкача айтканда 1862-жылдан 1876-жылга чейин өз алдынча Алай өрөөнүн башкарып турган. Башкача айтканда, Кыргызстанды Россиянын курамына толугу менен кошулганга чейин башкарган. Түштүк Кыргызстанды Россиянын курамына кошуу орус падышачылыгы үчүн өтө кыйынчылыкка турган. Себеби, Кокон хандыгы жоюлган кезде Түштүк Кыргызстандын тоолуу аймактары, Алай ж.б. айрым ереендер али орус мамлекетине каратыла элек эле. Алайда калктын жалпысынан 75 мин болгон. Алайлык кыргыздар буга чейин Кокон ханын анчейин тоотпой, хан бийлигине жарым-жартылай гана баш ийип келишкен.

Кокон хандыгы Орусияга биротоло каратылгандан кийин алайлык кыргыздар орус бийлигине баш ийгиси келбей, өз алдынчалыгын сактап калууга аракеттенишет. Ошондуктан алар Алайга жортуул уюштурган падыша аскерлерине чечкиндүү каршылык көрсөтүшкөн. Бул кезде Алай өрөөнүн Курманжан датка бийлеп турган. (3)

Курманжан датка Алай аймагындагы кыргыздарга таянып, Кокон хандыгына жана орус империясынын төбөлдөрү менен сүйлөшүүлөрдө Фергана өрөөнүндө жашаган калктардын таламын талашкан, жалпы кыргыздардын башын бириктирүүгө чон аракеттерди жасаган. Курманжандын акылдуулугун, саясий ишмердүүлүгүн, кыраакылыгын түшүнгөн адигине кыргыз уруулары анын айланасына биригишкен. Курманжан датканы өз эли да абдан сыйлачу. Анын эл арасында кадыр-баркы өтө жогору болгон. Ар дайым адилеттүүлүк, чындык үчүн күрөшкөн, элинин бейкуттугу, ынтымагы үчүн жанын үрөп кызмат кылган. Курманжан датка акылман, көптү билген көрөгөч саясатчы, коңшу өлкөлөр менен алака мамилени туура нукка сала билген, элчиликтин сырын мыкты өздөштүргөн кесем жолбашчы болгон.

Тарыхый маалыматтарга Караганда Орто Азиянын аймагында даткалардын саны ондон ашпоого тийиш экен. Бул жобого Караганда 1850-1870-жылдардын ортосунда кыргыз жергесинин өтө ооматтуу болгондугу байкалат. Анткени, ыйгарылууга тийиш болгон мына ушул эң жогорку даражадагы жергиликтүү наамдын жарымы кыргыз журтчулугунун эң

көрүнүктүү адамдарына ыйгарылган. Жумгалдан-Медет даткага, Чүйдөн-Айдарбек датка, Таластан-Ажыбек датка, Алайдан Алымбек датка жана бүткүл Орто Азиядагы аялзатынан жалгыз - Курманжан датка (Алай аймагынан) мына ушул жогору наамга татыктуу болгон. (4)

Курманжан датканын орустар менен болгон жылуу мамилеси жөнүндө төмөндөгүчө маалыматтар бар. Генерал Скобелев менен Курманжан датканын элдин тынчтыгы үчүн түзүлгөн келишиминин тарыхый мааниси зор болгон. Генерал Скобелев тынчтык келишимин түзүп жаткан соддатканы Европа маданияты менен тосуп алайын деп, жерге килем салдырып күткөндө Курманжан датка килемге ат менен бастырып келген экен. Ошондо генерал Скобелев таарынып, «Сизге сый көрсөтсөм эмне үчүн атчан бастырып келесиз», - дегенде, датка «Кыргыз энесин жөө бастырган эмес», - деп жооп кайтарыптыр. Генерал мындай жоопту уккандан кийин унчуга албай эле келишимге кол коюшуп, эки элдин ортосунда тынчтык мамиле орногон.

Орусиянын императорунун өзү эки жолу: биринчисинде баалуу таш чегерилген шакек, кийинкисинде бриллиант капталган алтын саат тартуулаган. Датка сегиз генерал-губернатордун бийлигин башынан кечирген. Алардын да ар бири Курманжанды көрүүгө аракеттенишип, баалуу белектерин, жетекчилик чиндерин беришкен.

1876-1877-жж. Фергана областынын генерал-губернатору Скобелев датканы мына ушул шаарда чон салтанат менен тосуп алат да, бул жөнүндө өзүнүн жогору даражалуу улуктарына жиберген билдирүүсүндө Курманжан датканы «алайская царица» - «Алай ханышасы» деп атайт. (5)

1901-жылдын 1-декабрында атайын чечим менен Николай II даткага баалуу белек берүү жөнүндө чечим чыгарган.

1902-Жылдын 15-февралында Ош шаарында 13 чакырым Мады кыштагына келишип, падыша белегин салтанаттуу тапшыруу тоюн уюштурушуп, 90 жаштагы Курманжанга империянын гербине кымбат баалуу каухарларга чегерулген аялдардын алтын саатын беришкен.(6)

Ошентип «Алай ханышасы, «Курманжан датка» деген жогорку наамдарды алып жүргөн мусулман дүйнөсүндө күйөөсүнөн бийликти мурастан-мураска алып, карапайым калктын расмий түрдө таанылган башкаруусуна чейин өсүп жеткен.

Датка уруулар арасында чыккан кагылышууларды кылдат жана акылман билгичтиги менен тынчытып, согуштарга жол берген эмес. Датка өмүрүнүн аягына чейин жыл сайын ала-шалбырт жаздан тартып жогорулап, Алайдын бийик тоолорунан баштап ылдыйлап Мады айылында кыштаган. Ошондой эле калын калкты чектен ашкан хандык салыктардан да коргоп келген. Датка элдик улуу нарк-насилди унутпоо керек деп эсептеген. Датка меймандос болгон. Кошокчу болгон. Кыргыздын баардык салт-санаасын сактаган, мыкты коомдук-саясий ишмер, инсаныбыз Курманжан датканын өрнөктүү өмүрү кийинки муундарга үлгү болот деген чоң ишеничтебиз.

Жашы 90го улгайган чагында да анын көзүнүн курчу кетпей, карегинен жаш кездеги жалындын үчкүнү чачырап, сүйкүмдүү кара тору жүзүнөн мээрим төгүлүп турчу. Оңойлук менен куйутке алдырбаган, кыйынчылыктарга моюн сунбаган өзгөчө касиети бар жан эле. 1895-жылы уулу Камчыбек Ошто дарга асылганда кадимкидей кайратынан жанбай, өлүм алдында уулуна ата намысын алдырба деп акыл айтып, кайгы-муңун сыртка чыгарбай, ичтен сыза кайрылыга артын карабай бастырып кеткен.

1907-жылы 1-февралда Оштон 12 чакырым жердеги Мады айылында Курманжан датка 97 жаш курагында көз жумган. Сөөгү Оштогу «Сары Мазар» көрүстөнүнө коюлган. (7) Андан бери кыйла жылдар өтсө дагы Курманжан датканын жаркын элеси, ал жөнүндө аңыз, баян, уламыш кептер муундан-муунга мурас катары сакталып кала берүүдө.

Курманжан датка тарыхта өзүнүн даанышмандыгы, акылмандыгы, дипломат катары аты калды. «Туркестанские ведомости» деген эмгекте «Кыргыздарда акылдуу аялдар ардайым зор таасирге ээ болуп келген» деген маалыматты кездештиребиз. Демек, Курманжан датка энебиздей коомчулукта аялдардын ролу абдан зор жана жоопкерчиликтүү болуп келген жана боло бермекчи.

Эл камын жеген акылман жолбашчы датка эне-ни эли, кийинки урпактар эч качан унутпайт.

Адабияттар:

1. Өмүрбеков Т.Н. Кыргызстан тарыхы. Б., 2001.293-294 б.
2. Осмонов О. Ж. Кыргыздар жана Кыргызстан тарыхы. Б.,2009. 156-157-беттер.
3. Ошол эле.
4. Шоокум журналы. № 5. Б.,2010.

Рецензент: т.и.к., доцент Кеңешбеков К. А.